

<https://doi.org/10.62837/2026.4.176>

KƏRİMOVA ƏSMƏR XANBALA QIZI

Bakı Slavyan Universiteti

“Türkologiya” kafedrasının doktorantı

esmer.kerimova.88@bk.ru

UOT indeksi: 811.512.161 Türk dili

**ALINMA TERMINLƏRİN MİLLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRLƏ
ƏVƏZLƏNMƏSİ PROBLEMİ
(AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA).**

Türk xalqlarını bir-birilə əlaqələndirən və mədəniyyətlərarası körpülər salan, ortaq dəyərlər yaradan əsas vasitə dildir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş vüsət alan “özləşmə” - alınma sözlərin milli qarşılıqlı ilə əvəzlənməsi prosesi dilçiliyin bir çox sahələrində, əsasən də, alınmalar bəhsində daha qabarıq hiss edilir.

Məlumdur ki, lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri də alınma sözlərdir. Bu məsələdə terminlər xüsusilə fərqlənir. Terminologiya dilçiliyin daim təkmilləşən sahəsi olub alınma sözlərdən özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Dünyada elm-texnikanın və bazar iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, informasiya mübadiləsinin artması, yeni elm sahələrinin yaranması terminlərin yalnız kəmiyyətini deyil, işlənmə arealını da genişləndirmişdir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi eyni dil ailəsinə və qrupuna mənsubdur. Dillərin leksik və qrammatik quruluşunda bənzərliklər olsa da, alınmalar mövzusunda əsaslı fərqlər var. Alınma terminlərin milliləşməsinin tarixi və yaranma üsullarının qarşılıqlı müqayisəsi müəyyən fərqləri ortaya çıxarır. Hər iki dildə ayrı-ayrılıqda terminlərin yaranma üsulu, mövqeyi və unifikasiyası kimi məsələlərə aid A.Axundov, S.Sadiqova, M.İsmayılov, M.Qasimov, A.Hacıyev, B.Vardar, H.Zülfikar, E.Özdemir, D.Aksan, H.Uysal və başqa dilçilər çoxsaylı kitab, məqalə və dissertasiyalar yazmışlar.

Terminlər müxtəlif ixtisas və peşə sahələrini əhatə edən, konkret, məhdud ifadə dairəsinə malik, məcaziləşməyən, lakonik, dəqiq və daha çox adlardan ibarət söz qruplarıdır. Hər iki dil üçün alınma terminlər XVI əsrə qədər eyni mənbədən - ərəb-farscadan alınsa da, sonrakı dövrlərdə xalqların keçdiyi tarixi gedişat dillərin də inkişaf istiqamətlərini dəyişdirmişdir. Nəticədə, Osmanlı türkcəsi Avropa, əsasən də, fransız dilindən yeni terminlər almağa başlamışdı. Digər tərəfdən də, dilin sadələşdirilməsi məqsədilə verilən qanunlar alınmaların digər növlərində olduğu kimi terminlərin də milli qarşılıqlı tapılması məsələsini hədəfləyirdi. “Terminlərin türk sözləriylə əvəzlənməsinin ilk rəsmi təklifi Məclisə 1923-cü ildə Tunalı Hilmi tərəfindən edilmişdir, lakin şərtlər uyğun olmadığı üçün dəqiq nəticə əldə

edilməmişdi. 1933-cü ildə yaradılan I Türk Dili Qurultayında on altı sahə üzrə terminlərin toplanması və türkcə qarşılığının tapılması məsələsi qərara alınmışdı” [19, s. 246]

Azərbaycan dili XIX əsrəqədərki dövrdə yüzlərlə ərəb və fars mənşəli hərbi, tibbi, elmi, dini terminlər almışdı. XIX əsrin sonlarında mətbuatın, opera-baletin, radio, televizya, kino və teatrın yaranması, Avropa təhsilli gənc maarifçilərin yetişməsi dilin lüğət tərkibində rus-avropa mənşəli terminlərin yaranmasına səbəb oldu. Böyük əksəriyyəti yunan və latın dillərindən alınan terminlər bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkib hissəsi kimi yetmiş il müddətində dövlətçiliyini itirmiş və milli kimliyi sıxışdırılmışdır. Ancaq bu zaman kəsiyində dilçilik elmi bütün yaruslar üzrə müstəqil elm sahəsi kimi ətraflı öyrənilmişdi. Terminologiya sahəsində tədqiqatların əsası qoyulmuş və çoxsaylı lüğətlər tərtib edilmişdi. Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmağa və dilə yad olan sözləri milli qarşılıqlarıyla əvəzləməyə başlamışdır. XX əsrdən etibarən dünyanın siyasi mənzərəsinin dəyişməsi Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində Avropa mənşəli alınma terminlərin kütləvi sürətdə artmasına şərait yaratmışdır. Hər iki dil İtalyan dilindən musiqi, maliyyə və gəmiçilik, Fransız, İngilis dillərindən texniki, Alman dilindən inşaat və təsərrüfata dair terminlər almışdır.

Alınma terminlər milli qarşılığı tapılmadan öncə nəyin, necə və nə üçün suallarına cavab tapılmalıdır. Yalnız bu suallara cavab verən terminlər dildə uzun müddət qala bilər. Dildə terminyaratma hadisəsi alınma sözlərin azlığından deyil, dilin ifadə imkanlarının çoxluğu və vahid qrammatik quruluşa malik olmağından irəli gəlir. Azərbaycan dilində terminyaratmanın üç istiqaməti var: “dilə daxili imkanları əsasında; beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı və türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı” [8, s. 113]. Dilin daxili imkanları hesabına terminlər bir neçə üsulla yaranır. Məmməd Qasimov qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: semantik, kalka, morfoloji, sintaktik və qısaltmalar-abreviatura” [7, s. 121]. Türkiyə türkcəsində bu üsullarla yanaşı əlavə metodlardan da bəhs edilir. “1. Örnəkseme; 2. Türetimsel (morfoloji); 3. Sözcük birləşdirme (sintaktik); 4. Sözcük türlerinin deęişmesiyle; 5. Genel dilden sözcük aktararak; (semantik) 6. Türkiye türçesi aęızlarından; (dialekt) 7. Tarihi Türççe metinlerden sözcük aktararak; (arxaik sözlər) 8. Çaędaş Türk lehçelerine baş vurarak; (kalka) 9. Kısaltma; (abreviatura) 10. Yabancı sözcüęü çevirerek; 11. Sözcüęün anlam genişleterek. [20, s. 72]. Azərbaycan dili ilə uyğun gələn növlər qarşısında mötərizədə qeyd edilmişdir.

Semantik üsulla yaranan terminlər dildə ümumişləkliyini itirərək yeni məna ifadə edir. Bu üsulla yaranan terminlər təkmənalılıqdan uzaqlaşaraq omonimlik xüsusiyyətini qazanır. Semantik üsulla yaranan terminlər metaforik səciyyə daşıyır. Əsrlər boyu dilin leksik bazasında işlədilən söz və ifadələrin yeni məna qazanaraq

termin kimi dilə yenidən qayıdışı asanlıqla mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Məsələn, *ağırlıq* [3, c.1. s.63], *sarılıq* [4, c 4, s.41], *tökmə* [4, c 4, s.365], *uzunluq* [4, c 4, s.419], *üstəgəl* [4, c 4, s.441] / *gelir* [15, s.48], *özelleşirmə* [15, s.75], *varlıq* [15, s.95] və s. Determinləşmə və transterminləşmə mahiyyətcə bu prosesin tam tərsi olmasına baxmayaraq dildə semantik-funksionallığı artıran vasitələrdəndir. Determinləşmə “dilə terminoloji qatında müəyyən leksik vahidlər elmi-texniki nəaliyyətlərin kütləviləşməsi, bu və ya digər terminin ifadə etdiyi anlayışların mahiyyətinin dil daşıyıcılarının böyük bir qismi üçün anlaşılıq səciyyə kəsb etməsi nəticəsində ümumişlək leksik qata keçə bilir.” [6, s.132] Məsələn, *udma* [10, s.9], *qazıma* [10, s.8], *döyüş* [10, s.13], *daraq* [10, s.11] və s. Transterminləşmə dedikdə iki və daha artıq peşə, sahəyə aid edilən terminlərin eyni zaman kəsiyində paralel istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. “Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur” [6, s.122] Terminlərə xas xüsusiyyət olmasa da, transterminləşmə çoxmənalılıq əsasında yaranır. Məsələn, *gövdə* [11, s.7], *göbələk* [11, s.10], *çuxur* [11, s.15], *qol* [11, s.19] kimi sözlər tibb, botanika və geologiya sahələrinə aid edilir. Bu üsul Türkiyə türkcəsində “**Türkçe bir sözcüğün anlamını genişleterek terim türetme**” başlığı ilə ayrı növ kimi verilir. Məsələn, “İngilis dilindən götürülmüş printer sözü *yazıcı* kəliməsi ilə əvəzlənmişdir. Bu söz əvvəlcədən dildə müəllif mənasını ifadə edirdisə, indi məna genişlənməsilə alət adı bildirir” [20, s.91]

Kalka üsulu dedikdə, adətən, fərqli dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrinin məna və quruluşunu saxlamaq şərti ilə sözbəsöz tərcüməsi nəzərdə tutulur. Dilçilikdə kalkanın – leksik, morfoloji, sintaktik, semantik, frazeoloji kimi növləri var. Lakin terminyaratmada leksik, morfoloji və sintaktik kalkalardan istifadə edilir. Leksik kalkalar Türkiyə türkcəsində ayrıca növ kimi fərqləndirilən “**Yabancı sözcüğü çevirerek terminyaratma**” üsulu ilə oxşarlıq təşkil edir. Məsələn, cəp kitabı (İng. *Pocket book*), rol oynamaq (Fr. *Jouer le role*), karbon kağıdı (Fr. *papier carbone*) və s. [20, s.88] / *freezer* –soyuducu, *dondurucu* [5, s.502], *copyriht-müəlliflik hüququ* [5, s.297], *outdoor açıq qapı* [5, s.797] və s. Morfoloji kalkalar sözdüzəlcə şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Kökün dildəki ekvivalenti milli qarşılığı ilə əvəzləndikdən sonra şəkilçinin də ən optimal forması seçilir. Məsələn, *homeless-əvsiz* [5, s.586], *unemployment- işsizlik* [5, s.1173], *childhooh-uşaqlıq*, *chillness-soyuqluq* [5, s.220], *freedom- azadlıq* [5, s.502] və s. Son illər dilçilikdə sintaktik yolla kalkaetmə alınma terminlərin sadələşdirilməsinin əsas yollarından biri hesab edilir. Orfoepiyası çətin, komponentləri mürəkkəb alınma terminin kalka üsulu ilə tərəflərindən biri və ya hər ikisinin milli sözlə əvəzlənməsini daha uğurlu yoldur. Məsələn, *dəmiryol* [5, s.920], *göydələn* [5, s.1029], *ana dili* [5, s.720], *barmaq izi* [5, s.477], *əl işi* [5, s.558], / *dünya turu* [16, s.3], *toplum bilimi* [16, s.2464], *düşünce özgürlüğü* [16, s.1112], *takım çalışması* [16, s.2569], *beyin fırtınası* [16, s.241] və s.

Dilçilikdə kalkalara münasibət birmənalı olmamışdır. Kalkanın alınmanın növü və ya alınma sözlərin milli qarşılığının tapılma üsulu olması barədə fikirlər müxtəlif olduğu kimi təsnifi də fərqlidir. Görkəmli alim S. Sadıqova kalka üsulu ilə yaranan terminlərin üç qrupa ayırır: qrammatik quruluşuna və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə; nitq hissələrinin iştirakına görə; tərkibindəki elementlərin hansı mənəbdən olmasına görə [9, s.92] Məqaləmizin mövzusunda əsasən üçüncü növün bölgüsündən yola çıxaraq demək olar ki, kalka yolu ilə yaranan terminlərin komponentlərinin mənşəyi milli və ya milli+alınma sözlərdən ibarət olur. Azərbaycan dilində hər iki tərəfi alınma mənşəli sözlərdən ibarət olan kalkalar çoxluq təşkil edir. Bu məsələdə ərəb-fars kəlimlərinin də çəkisi az deyildir. Məsələn, *dəftərxana heyəti* [10, s.76], *saat mexanizmi* [10, s.77], *sahil müdafiəsi* [10, s.78], */risk sermayəsi* [15, s.14], *bankacılıq komisyonları* [15, s.12], *depolama masrafları* [15, s.15]. Komponentləri alınma+ milli mənşəli terminlər Türkiyə türkcəsində çoxluq təşkil edir. Məsələn, *qoşqu pedalı* [10, s.7], *qalxma mövqeyi* [10, s.8], *inandırıcı dəlil* [10, s.1] / *bilgi ekonomisi* [13, s.19], ekonomik kalkınma [13, s.37], özəl hizmet təminatı [13, s.168], sosial uyum [13, s.175], yaşayış kalitesi [13, s.193]

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində **abreviatür və qısaltma üsulu** ilə terminyaratma digər üsullardan həm yaranma formasına, həm də istifadəsinə görə fərqlənir. “Abreviatürələr ixtisar formalarına görə 4 növə ayrılır. 1) leksik; 2) sillabik; 3) alınma; 4) kalka üsulu ilə. [1, s.57] Türkiyə türkcəsində qarşılıq olaraq sıkıştırma terminiylə adlandırılır və üç forması mövcuddur. 1) kısaltma; 2) başharfleme ; 3) kırpma/kısalama. [18, s.50]

Leksik / başharfleme yolla yaranan abreviatürələr mürəkkəb adların yalnız baş hərflərinin saxlamaqla edilən ixtisardır. Məsələn, GMO- Genetik Modifikasiya olunmuş, QİÇS- Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu / BOP- Büyük Ortadoğu Projesi, TDK-Türk Dil Kurumu, EBSO- Ege Bölgesel Sanayi Odası və s.

Sillabik / kısaltma yolla yaranan abreviatürələr təyini söz birləşməsi şəklində olan alınma terminlərin ilk hecalarını saxlayaraq edilən ixtisardır. Məsələn, Azneft, Simkart, Azərsell, Azərsu, Türksoy [1, s.58] / Türksat (Türkiye uydu), TüVaSaŞ (Türkiye Vaqon Sanyı Anonim Şirketi) [17, s.21] , Aselsan (Askeri elektronik sanaye) [17, s.3] və s.

Alınma sözlərin vasiyyətilə edilən qısaltmalar söz birləşməsi şəklində olan terminlərin komponentləri bütünlüklə alınma sözlərdən ibarət olur. Məsələn, NATO- North Atlantic Treaty Organization, ANC- Air Navigation Commission, NASA- The National Aeronautics and Space Administration. Nümunələrdən də göründüyü kimi bu üsul dilin milliləşmə prosesinə aid deyil və Türkiyə türkcəsində abreviatürələrin bu növünə təsadüf edilmir.

Kalka üsulu ilə yaranan abreviatürələr alınma sözün ixtisar edilərək ilk hərflərinin saxlanması ilə deyil, həmin dilin öz sözlərinə tərcümə edilərək yenidən yaradılmasıdır. Beləliklə də, dildə yeni leksik vahid yaranır, etimon dildəki

abreviatura kopyalanmır. İlk baxışda leksik abreviaturalara bənzərsə də, yaranma üsulunda kalkanı roluna görə bu növ fərqləndirilməlidir. Bu üsulla yaranan qısaltmalar nitqdə daha intensivdir. Məsələn, BMT- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı /BM-Birləşmiş Millətlər (UN-United Nations) [17, s.3] , ÜST –Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı/ DSÖ -Dünya Sağlq Örgütü (WHO –World Healthy Organization) [17, s.7] , ATƏT – Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı/ AGİT Avropa Güvenlik ve İşbirliğı Təşkilatı (OSCE- Organization for Security and co - operation in Europe) [17, s.1] və s.

Türkiyə türkcəsində *kırpma/ kısalama* üsulu ilə yaranan abreviaturalar dedikdə sərbəst söz birləşmələrindən götürülmüş hecalardan yeni əmələ gələn söz nəzərdə tutulur. Yeni yaranan leksik vahid yeni termin funksiyasını yerinə yetirir. Zamanla söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və ilkin forma unudulur. Məsələn, “moped-motorlu pedal, fintek-finans texnoloji, e-ticaret –elektronik ticaret və s. “[18, s.51]

Morfoloji üsulla terminyaratma. Mövcud leksik vahidlərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsiylə yaranan milli mənşəli terminlər hər iki dildə gün-gündən artmaqdadır. Azərbaycan dilində də -sov-, -şın-, -sal-, -laq-, -gil-, -daş- kimi bir cür yazılan milli şəkilçilər terminyaratmada son illər daha fəal iştirak edir. Hər iki dildə məhsuldar şəkilçilər bunlardır. Azərbaycan dilində -çı- *kimyaçı*, -ma- *qızdırma* [38, -ış- yürüş, -ıq- *bölük* , -aq- *sınaq*, -gi- *sərgi*, -sal- *rəməqsəl* [6, s.138-140] /-i- *ölçü*, -ı- *sürücü*, -çı- *dişçi*, -cılık- *nesnecilik*, -giller- *turunçgiller*, -anek- *seçenek*, -ev- *ödev*, -ğ- *vurğu*, -sal- *işlevsel* [20, s.96-100] və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi hər iki dildə müxtəlif nitq hissələrindən isim yaradılır, bu isə terminin nominativlik funksiyasından irəli gəlir. Özləşmə prosesində dilə hazır şəkildə kök+şkilçi formasında daxil olan bir çox alınma terminin şkilçi və derivatlarını da milli qarşılığı ilə əvəzləyir. Maraqlıdır ki, –logiya- şkilçisinin Türkiyə türkcəsində qarşılığı elm, bilim dalı sözləri ilə sintaktik üsulla yaranır, Azərbaycan dilində isə fars dilindən -şünas-, ərəbcədən -iyyat- şkilçilərilə morfolojo üsulla əvəzlənir.

Sintaktik üsulla terminyaratma. Həm nominativlik baxımından, həm də əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə bölgüsü hər iki ildə oxşarlıq təşkil edir. Məsələn, *alın çıxıntısı* [11, s.26] , diş kökü [11, s.87], *qarın boşluğu* [11, s.126] / *artan oranlılıq* [15, s.12], *bilgi toplumu* [15, s.19] *kişisel gelir* [15, s.62] və s. İkrəm Qasimov Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan terminləri leksik-sintaktik və morfoloji-qrammatik növlərini ayırır. [6, s.147; s.149] Bölgüdə funksionallıq nəzərə alınmışdır, yeni yarananın terminin mənşəyinə aid təsnifat aparılmamışdır. Leksik-semantik yol I növ təyini söz birləşməsində olduğu kimi tərəflər heç bir qrammatik şkilçi qəbul etmir və yanaşma əlaqəsiylə bir-birinə bağlanır. Məsələn, *gözlənilən itki* [10, s.44], *partlayıcı qurğu* [10, s.55] , *son düzəliş*[10, s.139] / *borç yükü* [15, s.20], *sürdürülebilir böyümə* [15, s.86] və s. Morfoloji-qrammatik yolla yaranan terminlər II və III növ təyini söz birləşmələrinin formal xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, *sıçrayışın planlaşdırılması* [10, s.193], *buraxılışın qabaqlanması* [10, s.51],

qablaşdırma sayı [10, s.132] / *gelir dağılımı* [15, s.48], *ortak gelir tuzağı* [15, s.73], *tüketicici dengesi* [15, s.91] və s. Nümunələrdə bölgünün mahiyyətini qoruyaraq tərəfləri milli mənşəli sözlərlə ifadə edilən birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Türkiyə türkcəsində söz birləşməsi şəklində yaradılan terminlərdə analoji ardıcillıq izlənsə də, elmi ədəbiyyatlarda İ.Qasimov kimi detallı təsnifat aparılmamışdır.

Dialektlərin köməyilə terminyaratma üsulu. Azərbaycan və Türkiyənin tarixi torpaqlarında misgərlik, zərgərlik, pinəçilik, dulusçuluq, tüccarlıq və s. sənətkarlığın inkişafı, karvan yollarının üzərində yerləşməsi terminlərin yaranmasını qaçınılmaz edirdi. Bu mənada hər iki dilin dialektlərində tarixən terminlərin olduğunu söyləmək olar. Hal-hazırda da dialektlərdə mühafizə edilən terminlər müxtəlif sahələr üzrə yenidən dilə qazandırılır. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində ortaq dialekt sözlərin tutuşdurulması zamanı semantik fərqlər olduğu aşkalanır. Azərbaycan dilində *çiyə* sözü dörd mənə ifadə edən dialekt sözdür. 1) Zəngilan, Cəbrayıl – maşınla emal olunan yağ; 2) Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Yevlax-çiy südün qaymaqlı üzü; 3) Göyçay, Qafan, Salyan- kəndir; 4)Yardımlı- pambıq çiyidi [2, s.104], Türkiyə türkcəsində isə *çiyə* - Uşak dialektində paxlava və xəmir yeməklərinin bir parçası [21] mənasındadır. *Çatal* – Azərbaycan dilində dörd mənada işlənir. 1) Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl –bir-birinə bitişik; 2) Əlibayramlı, Kürdəmir- bürdüm; 3) Mingəçevir –şiddətli; 4)Ağdam - iki qurdun birlikdə sarıdığı çıxar barama. [2, s.90] Türkiyə türkcəsində ədəbi dildə çəngəl və bürdüm mənasında işlənsə də, Anadoluda “iti, sərt”, Ege və Ağdəniz bölgələrində “ağacın budaqlarının birləşdiyi yer”, Qara dənizdə “yamaclar arasında qalan yer” [21] mənalarını ifadə edir. *Alaçıq, alama, qazma, gözcü, dərə* və s. sözlər bu qəbildəndir.

Axraikləşmiş söz və ifadələrin vasitəsiylə yeni terminyaratma üsulu. Hər iki xalqın ortaq abidələri - “Orxon Yenisey”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və ədəbi dil nümunələrində semantikasını saxlamış türk mənşəli sözlər çox vaxt olduğu kimi, bəzən də yeni mənə qazanmış formada termin yaradıcılığına qoşulur. Məlumdur ki, əski türk abidələrinin dilində milli sözlərlə yanaşı alınma sözlər də var. Milli mənşəli sözlər çoxluq təşkil edir və ilkin mənasını qoruyur. Əsil türk mənşəli termin səciyyəli sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində ekvivalentlik təşkil edir. Məsələn, *adaş* [3, c.1 s.46] / *adaş* [14, s.71], *ağuz* [3, c.1 s.72] / *ağuz* [14, s.73], *anac* [3, c.1 s.115] / *anaç* [14, s.76], *bağır* [3, c.1 s.200] / *bağır* [14, s.85], *balıq* [3, c.1 s.214] / *balık* [14, s.86], *pitik* [4, c.4 s.607] / *bitik* [14, s.92] və s.

Türkiyə türkcəsində termin yaradıcılığında əlavə iki metoddan da istifadə edilir. Bu üsulların Azərbaycan dilində qarşılığı və bənzəri yoxdur. **Örnekseme** yamsılama, bənzətmə, alliterasiya və assonaslığın köməkliyi ilə yeni yaradılan termin-sözdür. Məsələn, *kuzey-güney, kurultay-kamutay-yargıtay* [20, s.73] **Sözcük türlerinin değişmesi** ad bildirən sözlərin sifətin əlamətlərini qəbul etməsi ilə yaranır. Bu üsul sözün morfoloji və sintaktik funksiyası əsasında gerçəkləşir. Məsələn, *cam* tencere, *toprak* yol və s. [20, s.78]

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində Osmanlı türkcəsinin elementlərinə rast gəlinir. Dil islahatları, latın qrafikasına keçid, qərb mədəniyyətinə meyil, təhsil dili və üsulunun dəyişməsi, mətbuatın yaranması, hər iki xalqın elmi, siyasi, ədəbi əlaqələri Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsirini artırmışdı. Nəticədə, Türkiyə türkcəsi vasitəsilə dilin lüğət tərkibinə əksəriyyəti türk mənşəli yüzlərlə söz keçmişdi. Bu tendensiya bu gün də davam etməkdədir. Azərbaycan dilində yüzlərlə alınma terminlərin Türkiyə türkcəsində milli mənşəli ekvivalenti var. Məsələn, *proses-süreç* [12, s.2784], *romb-eşkenar*, *rotor- dönənç* [12, s.2840], *vena-toplardamar* [12, s.3491], *termometr-ısıölçer*[12, s.3230] və s.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, türk dillərində milliləşmə yalnız dilin daxili imkanları hesabına yenisini yaratmaqla mümkündür. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində milliləşmə prosesi başlanma tarixinə, terminlərin yaranma üsullarına (qrup və yarımqruplar üzrə), işlənmə tezliyinə görə fərqlənirlər. Hər iki dildə kalka, morfoloji və sintaktik üsullar aparıcı hesab edilir. Dildə bütün alınma terminləri kortəbii şəkildə milliləşdirmək doğru olmaz. Keçən əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsində həddən artıq özləşmə- "*tasfiyecilik*" dilin lazımsız yüklənməsinə səbəb olmuşdu. Terminlərin mənşəyi, mənimsənilmə yolları, leksik-semantik xüsusiyyətləri, quruluşu haqqında ayrı-ayrılıqda öyrənilsə də, Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində milli mənşəli terminyaratmanın yolları müqayisəli şəkildə işlənməmişdi. Hər iki dildə alınmalar bəhsinin qarşılıqlı tədqiqi nəticəsində əldə edilən materiallar yaxın gələcəkdə böyük əksəriyyəti milli mənşəli sözlərdən ibarət türk dillərinin ortaq lüğət tərkibinin yaranmasına təkan verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Alməmmədova, S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları:/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./- Bakı, 2018.- 290 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA., -Bakı: -Şərq-Qərb, -2007,- 566 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. AMEA-nın nəşri. [4 cildə] / -Bakı: -Şərq-Qərb, -c.1. -2006-504 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. AMEA-nın nəşri. Bakı: Şərq-Qərb, -c.4. -2006-695 s.
5. İngiliscə-azərbaycanca lüğət./ tərt.: O.İ.Türksevər (Musayev); red. Q.Q.Məmmədov –Bakı: Şərq-Qərb,- 2004,-1318 s.
6. Qasimov, İ. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları.-Bakı:-2011, -219 s.
7. Qasimov, M. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları.- Bakı: -Elm,- 1973, -245 s.
8. Məmmədzadə, Ə. Müstəqillik illərində terminoloji leksika. -Filologiya məsələləri, -2019, №4. -111-117 s.

9. Sadıqova, S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. –Bakı:, -Elm. -2010, -244 s
10. Salahov, Z., İ.Qasımov. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti.- Bakı: -2010, -371 s.
11. Şadlinski, V.B. Anatomik terminologiya. –Bakı:-2009, -280 s.
12. Altaylı, S. Azərbaycan türkçesi sözlüğü. [3 cilddə], -Ankara:, -c2.-2018,-3745 s.
13. Avrupa Birliğı temel terimleri (İngilizce-Türkçe).-Ankara:- Ekim -2003, -114 s.
14. Derleme sözlüğün`de geçen en eksi Aysu Ata. [Elektron resurs]URL: www.turuz.com.
15. Ekonomi Çalışma Hayatı terimleri sözlüğü.-Ankara: - 2016, -210 s.
16. İngilizce-türkçe sözlük. [Elektron resurs] URL: www.scribd.com
17. Kısaltmalar dizini. [Elektron resurs] URL: www.tdk.gov.tr.
18. [Terim oluşturma yöntemleri.](#) [Elektron resurs] / tərt. ed. [Burcu İlkey Karaman](#). TDAY, -2009. Cilt 57, sayı 2, -45-59 s. URL: www.DergiPark.org.tr.
19. Türkçede terim oluşturma yolları ve bilişim terimlerinin oluşum süreçleri. [Elektron resurs] / tərt. ed. Ali Kemal. -RumeliDE, 2020, sayı21, -242-256 s. URL: www.DergiPark.org.tr
20. Uysal, H. Yabancı terimleri türkçeleştirmede uygulanan yöntem ve ilkeler (1923-1950 arası). –Ankara: -2013, -290 s.
21. www.turklehceleri.org

Kərimova Əsmər Xanbala qızı

THE PROBLEM OF REPLACING ACQUIRED TERMS WITH NATIONAL WORDS (THE MATERIALS OF THE AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES).

Summary

In the globalized world, as in many areas, universality is emerging in languages. The proximity of languages with different systems is ensured by borrowed terms and international words. In related languages, the abundance of borrowed terms separates languages from each other and makes them incomprehensible. For a common understanding of the Turkic peoples, their languages have no other way to create terms of national origin. Thus, languages create new terms in different ways due to their internal capabilities. There are differences in the method, history and frequency of use of this process in Azerbaijani and Turkish languages. In the Turkish language 11 methods, and in the Azerbaijani, 5 methods are used in terminology creation. Also, in Turkish language, the process of “assimilation” accelerated since the Ottoman Empire and in Azerbaijani from the 19 th century, especially after the restoration of independence. In both languages the calque, morphological and syntactic methods are used more actively in terminology creation. However, this is relative, because over time one method can replace the others. The return of peoples

and languages to their origins and the preservation of their national identity should be carried out based on certain rules. It is more appropriate to retain some terms that have no equivalent in the language and that cannot be created in a new one in the language in which they were taken.

Kərimova Əsmər Xanbala qızı

**ПРОБЛЕМА ЗАМЕНЫ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ
НАЦИОНАЛЬНЫМИ СЛОВАМИ (НА МАТЕРИАЛАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО ТЮРКСКИЙ ЯЗЫКОВ).**

Резюме

В глобализированном мире, как и в других областях, в языках появляется универсальность. Близость языков с разной системой обеспечивается заимствованными терминами и интернациональными словами. В родственных языках обилие заимствованных терминов отдаляет языки друг от друга и делает их непонятными. Для общего понимания тюркских народов их языки не имеют иного пути, кроме как создавать термины национального происхождения. Таким образом, языки создают новые термины разными способами в силу своих внутренних возможностей. Существуют различия в способе, истории и частоте использования этого процесса в азербайджанском и турецком языках. В турецком языке при создании терминологии используется 11 методов, а в азербайджанском — 5 методов. Также в турецком языке процесс «ассимиляции» ускорился со времен Османской империи, а в азербайджанском — с 19 века, особенно после лет восстановления независимости. В обоих языках при создании терминологии более активнее используются калькирование, морфологический и синтаксический методы. Однако это относительно, так как со временем один метод может заменить другой. Возвращение народов и языков к истокам и сохранение их национальной идентичности должно осуществляться на основе определенных правил. Некоторые термины, не имеющие эквивалента в языке и не поддающиеся созданию в новом, целесообразнее сохранить в том языке, из которого они были взяты.

Keywords: borrowed terms, terminology creation methods, semantic method, morphological method, calculus method, syntactic method, abbreviations

Ключевые слова: заимствованные термины, методы создания терминологии, семантический метод, морфологический метод, метод исчисления, синтаксический метод, аббревиатуры.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əliyeva